

העיר שחברה לה יחדיו: מבט דרך שטרי הכסף

נעמה שפי וענת פירסט

ב־19 ביוני 1967, תשעה ימים לאחר סיומה של מלחמת ששת הימים, פרסמה הוועדה לתכנון שטרי כסף ומטבעות זיכרון של בנק ישראל מכרו להטבעת מדליה להנצחת הניצחון. הכותל המערבי וסמל צה"ל היו הייצוגים הנדרשים למדליה, ולאחר שבוע נוספה בקשה לנוף פנורמי של ירושלים.¹ עוד באותה שנה הונפק 'מטבע הניצחון' שעל חזיתו סמל צה"ל על רקע כוכב ועל גבו הכותל המערבי ומועד שחרורו. לקראת יום העצמאות העשרים של מדינת ישראל, בתשכ"ח (1968), שצוין בו גם ניצחון ישראל במלחמת ששת הימים, הונפק מטבע שנשא בין השאר נוף פנורמי של ירושלים השלמה.² אלה היו הפעמים הראשונות שבהן עשתה הוועדה שימוש בייצוגים מצדה המזרחי של ירושלים; עד אז דבקו חברי הוועדה לתכנון שטרות של בנק ישראל בהימנעות מכל סמל הקשור לעיר העתיקה הנתונה בשלטון ירדן, או למובלעת היהודית בהר הצופים שהיא בפיקוח האו"ם.³

תגובתה המיידית והנלהבת של ועדת השטרות עולה בקנה אחד עם התחושה של מיצוי החזון הציוני שפקדה את כלל החברה הישראלית, ועם פרשנותו של הציבור הדתי שמדובר בראשית הגאולה. רק שישה ימים הפרידו בין האימה מפני מלחמה שבה הישראלים נתונים

* אנו מודות למנהל מחלקת המטבע בבנק ישראל, אילן שטיינר, ולמוזכרת המחלקה, טובה מכתבי, על העזרה הרבה שהושיטו לנו בפתיחת תיקי הארכיון. אנו מודות לטל ליבליך-מוזר על עזרתה בתהליך.

1 מכרו סגור למטבעות ניצחון אשר יונפקו על ידי בנק ישראל, 19.6.1967, ארכיון בנק ישראל (להלן: אב"י); פרטייכל מס' 48 מיישיבה של הוועדה לתכנון שטרי כסף ומטבעות זיכרון (להלן: פרוטוקול הוועדה), 26.6.1967, שם; פרטייכל מיישיבה של ועדת המשנה של הוועדה, 28.6.1967, שם.

2 ראו מטבע הניצחון: www.israelmint.com/?section=449&product=2719&lineItem=700; ראו מטבע ירושלים, יום העצמאות תשכ"ח: www.israelmint.com/?product=2720.

3 פרוטוקול הוועדה, 11.1.1959, אב"י, עמ' 3.

לסכנת כיבוש בארצם ובין הניצחון הסוחף החרדה מפני כניעה לצבאות ערב התחלפה בכיבוש השטחים שמעבר לגבולות הסכמי שביתת הנשק, והמושג 'כיבוש' הוחלף עד מהרה ב'שחרור'. במיוחד התייחס המושג החדש לירושלים, שהיתה חצויה מאז מלחמת העצמאות. כשלושה שבועות לאחר מלחמת ששת הימים הוסרו חומת ההפרדה והגדרות שחילקו את העיר במשך 19 שנים. זהות הקולקטיבית של החברה הישראלית עברה טלטלה שנקשרה בגבולות המדינה ובמשמעותם הדתית וההיסטורית לזהות הישראלית.⁴

השיח המתמשך על תוצאות המלחמה, והלבטים כיצד לכנות את השטחים (כבושים, משוחררים או מוחזקים) וכיצד לנהוג בהם (כקלף מיקוח או כבסיס לקביעת תוואי גבול חדש), חלחו גם לדיוני הוועדה לשטרות של בנק ישראל.⁵ בשלהי 1969, מועד שבו כבר הוקמו יישובים ישראליים בשטחי רמת הגולן וסיני, החלה הוועדה לדון בהחלפתה של סדרת השטרות הקיימת. צד הפנים של הסדרה החדשה הוקדש להנצחת ראשי הצינונות והמדינה; גב השטרות נשא את שערי העיר העתיקה של ירושלים: שער האריות, שער יפו, שער שכם, שער ציון ושער הרחמים.⁶ השערים מהסדרה שהונפקה בשנים 1975-1978 הועתקו לסדרת השקל שהונפקה בשנים 1980-1985, ואליהם נוסף שער הפרחים. ברצוננו לטעון שהנפקת השטרות גישרה בין שתי החלטות משמעותיות בעניין הבירה: הפיכת חלקיה המזרחיים של העיר לשטח מוניציפלי של ירושלים מיד לאחר מלחמת ששת הימים, וחקיקת 'חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל' ב-1980.⁷ כך אירע שהסמלי (השטרות) והמדיני (ההתיישבות) חברו בשנות השבעים לכלל אמירה רחבה על השלכותיה של מלחמת ששת הימים.

במאמר זה אנו מבקשות להאיר את תפקידה הכפול של 'סדרת השערים' של שטרי הכסף הישראליים - כמשקפת את השינויים הפוליטיים והחברתיים הפנים-ישראליים, וכמשקפת את השינויים במעמדה המשפטי של ירושלים רבתי בישראל. 'סדרת השערים' מגלמת בתוכה את ההתפעמות הכללית בחברה הישראלית סביב איחוד ירושלים, שהפך את העיר מבירה מודרנית לייצוג כפול של ריבונות עכשווית ותחייה לאומית-דתית. רעיון ה'שיבה

4 על תגובת החברה הישראלית ראו: שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים תשמ"ט, עמ' 375-376, 384-385; דן הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 148. על כיבוש העיר המזרחית ועל האיחוד הפיזי של ירושלים ראו: תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005, עמ' 376; טדי קולק (בשיתוף עם עמוס קולק), ירושלים אחת: סיפור חיים, ספרית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 216.

5 על השיח סביב כינוי השטחים ראו: שגב, 1967, עמ' 569-570. על דיוני הממשלה והכנסת בנושא השטחים ובעיקר תכנית אלון, תכנית דיין ודרישות התנועה למען ארץ ישראל השלמה ראו: ראובן פדהצור, ניצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים, ביתן ויד טבנקין, תל אביב 1996, בעיקר עמ' 124-159.

6 תזכיר לקראת הדיון על סדרה ד', חסר תאריך, אב"י; וכן ישיבת מליאת ועדת המשנה, 5.4.1970, שם.

7 על שינויי החקיקה ועל השאלה אם מדובר בסיפוח, וכן על חוק היסוד, ראו: רות לפידות, חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1999, עמ' 22-25, 56-59; יהודה צבי בלום, 'מעמדה המשפטי של ירושלים המזרחית', בתוך: אורה אחימאיר (עורכת), ירושלים: היבטים משפטיים (דפי דיון: 3), מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 33; סטפן אדלר, 'חוק ירושלים - תולדותיו ותוצאותיו', בתוך: אחימאיר, ירושלים, עמ' 44.

לארץ אבות' גלש מהמפלגות הלאומיות גם אל המרכז הפוליטי בישראל. למעשה, השינויים הגאופוליטיים שחוללה מלחמת ששת הימים הביאו לשינויים פוליטיים מרחיקי לכת ולשינוי התפיסה ההגמונית.⁸ שינויים אלה באו לידי ביטוי מובהק בבחירה לעטר את השטרות הלאומיים בשערי העיר העתיקה. מימוש ה'שיבה' העניק גושפנקה מוסדית לרעיון השמירה על ירושלים המאוחדת כבירתה הנצחית של ישראל, תפיסה שבעת ההנפקה באה לידי ביטוי באורח מעשי אך טרם נוסחה בחוק.

תחילה נציג את דרכי עבודתה של הוועדה לתכנון שטרי כסף, מעות ומטבעות זיכרון של בנק ישראל, את מקומה המיוחד של ירושלים במדינת ישראל ואת ייצוגיה על גבי שטרי כסף למן סדרה א' (1955) ועד 1967, ולבסוף ננתח את הבחירה בשערי העיר העתיקה ואת משמעותה בהקשר הפוליטי-החברתי והלאומי-הדתי.

את ההסבר לבחירה מיוחדת זו אנו משתיתות על הפרוטוקולים הרלוונטיים, על ההתכתבויות הקשורות לישיבות הוועדה, ועל דיווחים וכתבות בעיתונות עם הנפקת הסדרות. ניתוח הנתונים נעשה בשיטה איכותנית, המתאפיינת כ'תהליך אנליטי, בדרך כלל לא סטטיסטי, עם יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים, שמטרתו מתן משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת'.⁹ המחקר האיכותני והתפתחות מסדיו הפרדיגמטיים אפשרו להציב בחזית את המהות הפרשנית על חשבון האפיון הנטרליסטי. במידה רבה ניתוח הנתונים אינו כבול עוד למלאכת הפירוק והקיודד השיטתית והקפדנית של 'התאוריה המעוגנת בשדה'. הניתוח המוצע נעשה ברוח מחקריו של בართ, שהציעו טיפולוגיה לחשיפת הקודים הגלויים והסמויים שדרכם מכונן המיתוס הלאומי במסגרת הטקסט הפוליטי-התרבותי.¹⁰ בართ חשף את המיתוסים המשוקעים בפרסומת בעזרת דימויים ויזואליים וטקסט, ואילו אנו עושות מהלך הפוך ובודקות כיצד הובנה המיתוס - באילו דימויים ודרכי שיח השתמשו חברי הוועדה וכיצד תורגמו הדימויים ודרכי השיח לדימויים החזותיים המופיעים על השטרות. ברצוננו להאיר במאמר זה פן נסתר של התוויית אידאולוגיה בעקבות מלחמת ששת הימים ובשנות השבעים.

מקבלי ההחלטות: לאומיות והבנייתה

הבחירה בכסף כאמצעי לחיזוק הלאומיות והשיוך הטריטוריאלי היתה המשך של תבונה מוכרת מן ההיסטוריה: למן העידן העתיק הבינו מנהיגים שחיזוק השליטה ומיסודה יכול להיעשות באמצעות הטבעת דיוקנם על מטבעות. למעשה, הם סייעו בכך להיווצרותן של קהילות מדומיינות מאות שנים קודם שנטבע המושג. בעידן המהפכות (שאליו מתייחס רעיון הקהילה המדומיינת) התחזקו מדינות הלאום, והן בחרו להמיר את הכיתוב הלטיני שעל שטרי כסף

8 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים, עלמא ועם עובד, תל אביב 2004, עמ' 163.

9 דן גבתון, 'תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני', בתוך: נעמה צבר'בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני, דביר, לוד 2001, עמ' 195.

10 רונלד בართ, 'רטוריקה של הדימוי', בתוך: תמר ליבס ומירי טלמון (עורכות), תקשורת כתרבות: מקראה, א, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2002, עמ' 259-271.

בכיתוב בשפת הלאום.¹¹ על משמעותם הרבה של דימויים על שטרי כסף לפרויקט בינוי האומה עמד הפקיד הראשי של משרד האוצר האמריקני בשנת 1863; להערכתו, התפתחות הכלכלה הלאומית גרמה לכך שלהפצתו של הכסף ולנשיאתו על ידי אנשים היתה עצמה רבה יותר מכל אמצעי תקשורת. יעילות הדימויים על הכסף היתה חשובה להעברת המסר הלאומי לאזרחים ובכללם למתקשים בקריאה ובכתיבה.¹² במפנה המאה ה-21 משמשים שטרות למטרה הפוכה, למשל כגורם מאחד ומטשטש לאומיות באיחוד האירופי, ובה בעת האמות מאתגרות את האחדות בהטבעת מטבעות לאומיים מובהקים. לפיכך שטרות משמשים כיום לחקר הקשר בין הדימויים המודפסים עליהם ובין זיקה פוליטית דמוקרטית ולא־דמוקרטית, ובין זהות פוליטית לזהות אזרחית־אינדיווידואלית.¹³ חוקרים מתחומי דעת שונים מסבירים את המהלך: אריק הובסבאום גורס שיצירה של זהות קולקטיבית נשענה על דימויים לאומיים מן העבר ומן התרבות בת הזמן;¹⁴ אריק הליינר וסטנלי ברון מצביעים על השימוש הרווח בסממנים מובהקים של לגיטימציה – דגל, מטבעות ושטרות, ובולים;¹⁵ ג'אן פנרוז גורסת כי שטרות עשויים לשמש אמצעי להבניית זהות לאומית בנאלית, עניין שמייקל ביליג משייכו לסמלים לאומיים אחרים דוגמת דגל ומפה;¹⁶ ריס ג'ונס ופיטר מרימן מרחיבים את הדיון בלאומיות הבנאלית וגורסים שהיא מחלחלת לתרבות היום־יום.¹⁷

אנסי פאסי, המפרש את הלאומיות כ'אידאולוגיה טריטוריאלית', גורס שגבולות טריטוריאליים הם מרכיב מרכזי של זהות אתנית ופוליטית. לטענתו, עמדות האזרחים והאליטה הפוליטית כלפי הגבול (במקרה שלפנינו, הגבול המשתנה של ירושלים) מושפעות מייצוגים חברתיים שהם מערכת של תפיסות, הצהרות, והסברים הצומחים בחיי היום־יום בתקשורת בין־אישית לצד תרבות, ביטחון המדינה, סכנה מוחשית או תודעתית, סטראוטיפים ומיתוסים

- 11 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999, עמ' 115–144.
- 12 Eric Helleiner, *The Making of National Money: Territorial Currencies in Historical Perspective*, Cornell University Press, Ithaca & London 2003, p. 106
- 13 Jacques E. C. Hymans, 'The Changing Color of Money: European Currency Iconography and Collective Identity', *European Journal of International Relations*, 10 (2004), pp. 5–31; Pauliina Raento et al., 'Striking Stories: A Political Geography of Euro Coinage', *Political Geography*, 23 (2004), pp. 929–956; Marin Marian-Bălașa, 'Music on Money: State Legitimation and Cultural Representation', *Music in Art* (2003), pp. 173–189
- 14 אריק הובסבאום, 'מסורות בייצור המוני: אירופה 1870–1914', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), *להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006*, עמ' 85–124.
- 15 Helleiner, *The Making of National Money*, pp. 100–120; Stanley D. Brunn, 'Stamps as Messenger of Political Transition', *The Geographical Review*, 101, 1 (2011), pp. 19–36
- 16 Jan Penrose, 'Designing the Nation: Banknotes, Banal Nationalism, and Alternative Conceptions of the State', *Political Geography*, 30 (2011), pp. 429–440; Michael Billig, *Banal Nationalism*, Sage, London 1995; idem, 'Reflecting on a Critical Engagement with Banal Nationalism: A Reply to Skey', *The Sociological Review*, 57, 2 (2009), pp. 347–352
- 17 Rhys Jones & Peter Merrimann, 'Hot, Banal and Everyday Nationalism: Bilingual Road Signs in Wales', *Political Geography*, 28 (2009), pp. 164–173

היסטוריים. לאור תובנה זו טוען פאסי לקיומה של נוסחה פשוטה, הקובעת שאם אין זהות פוליטית יציבה אין גבולות יציבים, טריטוריה, מדינה יציבה או יחידה פוליטית בכלל. מכאן ההבנה, שזהויות קולקטיביות המארגנות את חיי היום־יום וממשעות אותם באות לידי ביטוי בסמלים ובאיקונים השזורים במרחב.¹⁸ בעינינו, זהויות אלה מתגלמות בצורה גלויה בשטרות הכסף, שהם הסימון עצמו - ובמקרה של ירושלים השטרות מגלמים את השינוי הפוליטי הפנים־ישראלי שהתחולל בעקבות השינוי הגאופוליטי שהתחולל במלחמת ששת הימים.

הולדתם של השטרות הישראליים היתה במעבר הכפוי והחפז מגוש השטרלינג ללירה הישראלית, מעבר שחייב את ראשי המשק הארץ־ישראלי למצוא פתרונות יש מאין. אליעזר הופיין, מנכ"ל בנק אפ"ק, הבין ראשון את החלל המוניטרי והזמין בארצות הברית את שטרי הכסף הראשונים של מדינת ישראל. הוסכם שהשטרות ישמשו הילך חוקי יחיד מאמצע ספטמבר 1948 ועד יוני 1951 - מועד שבו קיוותה הממשלה להקים בנק מרכזי. אלא שהתחוויר כי הקמת בנק מרכזי היא מורכבת יותר, ובתחילת 1951 מינה שר האוצר אליעזר קפלן ועדה בת שישה חברים ללימוד הנושא. בין חברי הוועדה היו קפלן, הופיין והיועץ הכלכלי לממשלה דוד הורוביץ.¹⁹

בנק ישראל נוסד ב־1954 במטרה 'לנהל, להסדיר ולכוון את מערכת המטבע וכן לכוון ולהסדיר את מערכת האשראי והבנקאות בישראל, בהתאם למדיניותה הכלכלית של הממשלה'. החוק קבע כי 'הנגיד, בהתייעצות עם המועצה ובאישור שר האוצר, יקבע את ערכם הנקוב, צורתם, תכנם ושאר הפרטים של שטרי הכסף'.²⁰ הנגיד הנבחר, הורוביץ, מינה לאלתר ועדה לתכנון שטרי כסף של הבנק, אולי כתגובה לביקורת החריפה, מימין ומשמאל, שהוטחה בסדרה הראשונה של הבנק - 'סדרת הנופים'.²¹ לראשות הוועדה מונה הופיין, יו"ר הדירקטוריון של בנק אפ"ק, שכיהן בעבר כמנכ"ל הבנק (1925-1947) והנפיק את שטרי המדינה הראשונים. החברים בה היו ח"כ עקיבא גוברין (מפא"י), שכיהן בכנסת הראשונה עד השישית בין השאר כשר התיירות, כשר בלי תיק וכיו"ר ועדת הכלכלה; ליאו קדמן, כלכלן בתחום הבנייה וממקימי החברה הנומיסמטית הישראלית; הארכאולוג יגאל ידין, שהיה הרמטכ"ל השני של צה"ל, פרש והיה לחוקר, רכש חלק מן המגילות הגנוזות עבור ישראל וניהל הפירות בתל חצור, במערות נחל חבר, במצדה ובתל מגידו; חוקר האמנות היהודית מרדכי נרקיס, שמחקריו התפרסו מן העת העתיקה ועד העת החדשה; הצייר הנווד מרדכי ארדון, בוגר בית הספר באוהאוס, שלימד בסמינר בית הכרם

18 Anssi Paasi, 'The Resurgence of the "Region" and "Regional Identity": Theoretical Perspectives and Empirical Observations on Regional Dynamics in Europe', *Review on International Studies* 35 (2009), pp. 121-146, esp. p. 124

19 ישראל ברייזוס, 'חבלי לידתו של בנק ישראל - הבנק המרכזי', רבעון לבנקאות, יח, 72 (ספטמבר 1979), עמ' 8-18.

20 חוק בנק ישראל התשי"ד-1954, סעיפים 3, 31. על אישור החוק דווח בעיתונות. ראו: 'אוסף חוק "בנק ישראל"', דבר, 24.5.1954, עמ' 1. הבנק נפתח בדצמבר אותה שנה.

21 'צורה וערך במטבע שלנו', חרות, 24.10.1955. על החלפת השטרות מאלה של בנק לאומי לאלה של בנק ישראל דווח בעיתונות בהרחבה. ראו למשל: 'מטבע ואמנות', על המשמר, 18.8.1955. עוד דווח על הליך החלפת השטרות הישנים ושפתם, ראו: 'משמידים שטרות־כסף', מעריב, 26.8.1955.

ובבצלאל, מוסד שאותו גם ניהל; הכלכלן אברהם אילון, מנהל יריד המזרח, שכיהן מ־1948 כמדפיס הממשלתי, שם נדפסו אותה עת מטבעות הכסף והמדליות הממשלתיות; יצחק ארנסט נבנצל, דוקטור למשפטים ומומחה למשפט אזרחי, ששימש יועץ של בנק יפת (לימים בנק הפועלים); גרד רוטשילד, בוגר בצלאל ומקים הסטודיו 'רולי', שעיצב כרזות רבות עבור צה"ל וחברות מסחריות; ומזכיר הוועדה חיים סלמון. הפרופיל של חברי הוועדה ברור: כל חבריה גברים, אחד מהם דתי, רובם נולדו במזרח אירופה ובמרכזה במפנה המאה ה־20; כולם ציונים פעילים, מי בתנועות בחוץ ובארץ ומי בהתגייסות למחתרות ולצה"ל; מחציתם כלכלנים, והאחרים - משפטן שעסק בענייני כלכלה, צייר, ארכאולוג וגרפיקאי. הרכב הוועדה נתן מענה לטענות על שיקולים לא מקצועיים בעיצוב סדרה א' של הלירה הישראלית; החברים נבחרו בתוקף מקצועותיהם ותפקידיהם, ובהנחה שיש בכוחם לתרגם את הלוח הרוחות הפוליטי-החברתי של המדינה הצעירה לביטוי גרפי, כפי שהסביר הופיין באחת מישיבותיה הראשונות של הוועדה:

כאשר הנגיד מינה את הוועדה הזאת הוא קבע הרכב מסוים, דהיינו, את המדפיס הממשלתי כמומחה לבעיות הטכניות של ההדפסה וכו'; מנהל מוזיאון, צייר, כמומחים לענייני אומנות; גרפיקאי שייצג את ענף הגרפיקאות; אותי כיו"ר - כבנקאי ובעל ניסיון בשטח זה. הכוונה היתה שהוועדה, והוועדה דוקא, תקבע את צורת שטרי הבנק החדשים.²²

במשך השנים הורחב מספר החברים בוועדה, אך הרעיון שמאחורי ההרכב האנושי נשאר דומה: אנשי מקצוע ואישי ציבור. בראש הוועדה שפעלה ב־1967 עמד שופט בית המשפט העליון אלפרד ויתקון, ולצדו פעלו אילון וארדון מן הוועדה המקורית וכן אלפרד להמן, מנכ"ל משותף בבנק לאומי לישראל; המומחה לנומיסמטיקה אריה קינדלר; המומחה לטיפוגרפיה משה שפיצר; סגן המדפיס הממשלתי שאול גולן; הארכאולוג אברהם בירן; וכן ט' לוריא, ר' דיין וא' כהן. לצדם הוזמנו רכז הוועדה ונציגי הבנק.²³ בדצמבר 1982 פרש ויתקון מראשות הוועדה ובמקומו מונה חבר הוועדה לשעבר יגאל ידן, שעמד בראש הוועדה בשנות המעבר מן השקל לשקל החדש ובעת אימוץ הדימויים שעל גבי 'סדרת השערים'. לצדו כיהנו הגאוגרף יהושע בן־אריה; הארכאולוג אברהם בירן; היסטוריון האמנות בצלאל נרקיס (בנו של מרדכי נרקיס); המומחה לנומיסמטיקה אריה קינדלר; המעצבים דורה גד, דן רייזינגר ואשר קלדרון; העיתונאים דב גניחובסקי, גבריאל צפרוני, שלום רוזנפלד וחנה זמר; יו"ר הרשות לניירות ערך אליעזר שילוני; איש מחלקת המטבע של בנק ישראל שמואל אביעזר; המעצב ומקים מוזאון המסים אברהם מנדאל; וכן ר' דיין, ג' לרמן, ש' פלד, י' מזרחי (מזכיר הוועדה), א' נאווי ופ"נ נכלה.²⁴

הוועדה הראשונה עיצבה במידה רבה את דרכן של הבאות אחריה. מלכתחילה הבהיר הופיין כי

22 פרוטוקול הוועדה, 26.1.1956, אב"י, עמ' 3. על מינוי הוועדה ועל בחירת חבריה בין השאר בהתאם לעיסוקיהם דווח בעיתונות, ראו: 'נתמנתה ועדה לקביעת צורת השטרות החדשים', דבר, 14.10.1955. ידן ונרקיס היו מעורבים בשנות החמישים והשישים גם בהקמתו של מוזאון ישראל בירושלים והכירו היטב את הדינמיקה של העיר, ראו: קולק, ירושלים אחת, עמ' 182.

23 פרוטוקול הוועדה, 26.6.1967, אב"י, עמ' 1.

24 שם, 22.12.1982, עמ' 1.

'ברור לכם כי הנגיד אינו מחויב לקבל את עצתנו', והוסיף, 'לדינו ניתנה הצורה החיצונית בדרך כלל של שני צדדי השטרות'. היו"ר גם ביקש 'להיזהר בדבר [בחירת האלמנטים החזותיים] בכדי לא להכעיס את האלמנטים הקונסרבטיביים בציבור'.²⁵ רק ב־1981 ניסח בנק ישראל במדויק את נוהל העבודה של הוועדה:

מייעצת לנגיד בנושאים שהופקדו בידיה. בוחרת נושאים ונושאי משנה למטבעות זיכרון, שטרות ומעות. שופטת את ההצעות המוגשות לה באמצעות מכרזים פתוחים או סגורים. ועדת משנה מקרב חברי הוועדה מלווה את הביצוע המקצועי של ההצעות. מליאת הוועדה מתכנסת כ־3-4 פעמים בשנה. דיוני הוועדה אינם לפירסום אולם הבנק רשאי לפרסם המלצותיה אם וכאשר ימצא לנכון.²⁶

כדי להבין כיצד תפסו חברי הוועדה את עבודתם, ראוי לחזור לישיבה הראשונה שבה דנו חברי הוועדה הראשונה בתפקידם. חבר הוועדה ולימים העומד בראשה, הארכאולוג יגאל ידין, ניסח את הקו שהנחה את הבחירה בדימויים על גבי סדרה ב' של הלירה הישראלית ('סדרת הדמויות'):

אם אני מקבל את ההנחה ששטר חזק הוא Carte de visite של המדינה [...] צד אחד יכול לייצג את עברו של עם ישראל, אותו עבר שממנו צמחנו, שממנו אנו שואבים את כוחותינו, ומאידך, יכול הצד השני לייצג את ההווה ואת העתיד שמדינת ישראל שואפת אליו.²⁷

גישתו של ידין עולה בקנה אחד עם רעיונותיו של חוקר התרבות ריימונד ויליאמס על 'מסורת סלקטיבית', המשלבת מרכיב שיורי של ההיסטוריה של חברה נתונה - במקרה הישראלי: העבר של ארץ ישראל המקראית - ומרכיב עולה המשויך להווה ולעתיד הנכסף - המשתקף על גבי השטרות בדימויים של מנהיגים ואנשי רוח שכוננו את הציונות ואת הישראליות.²⁸ לטענתנו, 'סדרת השערים' מציגה את שתי הפנים שאליהן חתר ידין: את העבר ההיסטורי מימי ארץ ישראל המקראית, ואת הכיסופים לעתיד שהפכו באחת להווה של המדינה ואזרחיה.

ירושלים כסמל ריבוני: דימויי העיר על גבי שטרות 1948–1967

בין ההיסטוריונים, ובהם אביבה חלמיש ומוטי גולני, שוררת תמימות דעים באשר למעמדה הכפול של ירושלים בתקופת היישוב: מחד גיסא ירושלים היתה ונתרה מושא לכיסופים; מאידך גיסא אוכלוסייתה היהודית הדתית, הלא־חקלאית, הלא־יצרנית והלא־ציונית במובהק, אתגרה את המפעל הציוני. עם הקמת המדינה התקבע המעמד המרכזי של צדה המערבי,

25 שם, 17.11.1955, עמ' 4.

26 דרכי עבודה של הוועדה לתכנון שטרי כסף, מעות ומטבעות זיכרון, 11.1.1981, אב"י.

27 פרוטוקול הוועדה, 17.11.1955, אב"י. הציטוט מעמ' 8.

28 ריימונד ויליאמס, 'בסיס ומבנה על בתיאוריה התרבותית המרקסיסטית', בתוך: אליהו כ"ץ, ודוד לויין (עורכים), תרבות, תקשורת ופנאי בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999, עמ' 39-53 ובייחוד

עמ' 46-48.

הישראלי, של העיר.²⁹ בספטמבר 1948 נבחרה ירושלים כמקום מושבו של בית המשפט העליון, ולאחר מכן נקבעו בעיר מקום מושבם של הכנסת, הממשלה ומשכן הנשיא, שבו מוגשים כתבי האמנה של שגרירים.³⁰ עם תום מלחמת העצמאות, בשלהי 1949, נידון מעמדה של ירושלים בממשלה ובכנסת, והדיון גרר הכרזה חשובה מפי ראש הממשלה דוד בן-גוריון: 'אנו רואים חובה להצהיר, שירושלים היא חלק אורגאני ובלתי-נפרד ממדינת ישראל - כשם שהיא חלק בלתי-נפרד מההיסטוריה הישראלית, מאמונת ישראל ומנשמת עמנו. ירושלים היא לב-לבה של מדינת ישראל [...]. בירת-הנצח של ישראל'.³¹

בדבריו הגיב בן-גוריון לניסיון של האו"ם לדון מחדש במעמדה של ירושלים, לאחר שמלחמת העצמאות הותירה את העיר מחולקת ובמצב שונה לחלוטין מזה שעליו המליצה עצרת האו"ם בעת ההצבעה על תכנית החלוקה. הד לתפיסה של תכנית החלוקה נמצא בהיעדרה של ירושלים מהכרזת העצמאות. אלא שכבר בהפוגה הראשונה בקרבות מלחמת העצמאות, ביולי 1948, נדרש האו"ם לתווך בין ישראל לירדן: צדה המערבי של העיר הוחזק בידי ישראל, צדה המזרחי של העיר הוחזק בידי ירדן; ובלב השטח הירדני, בהר הצופים, נותרה מובלעת ישראלית שעליה פיקח האו"ם.³²

מקומה של ירושלים כחלק אינטגרלי ממדינת ישראל וכבירתה עמד גם בראש מעייניה של ועדת השטרות של בנק ישראל. עד להחלטה להנציח באמצעות מטבעות זיכרון את הניצחון הסוחף של מלחמת ששת הימים ואת איחוד ירושלים, הופיע ייצוג הבירה וסביבתה על גבי שטרות שלוש פעמים: פעם אחת בכל סדרה שהנפיק בנק ישראל עד ל'סדרת השערים', ועוד פעם כרקע לדיוקנו של הרצל ב'סדרת השערים'. בכל שלוש הפעמים נבחרו סמלים המדגישים את תפקידה של ירושלים כבירה הריבונית של ישראל וכמקום מושבם של מוסדות השלטון היהודי-הישראלי זה דורות. הבחירה הראשונה - הדרך לירושלים במבט משער הגיא בחזית שטר 50 ל"י ב'סדרת הנופים' (1957) - שיקפה את חשיבות הכניסה להרי ירושלים וסביבת לטרון לשמירה על הקשר עם ירושלים במלחמת העצמאות, ואת החשיבות שהקנה בן-גוריון לשמירת

29 אביבה חלמיש, ירושלים לדורותיה, יחידה 10: ירושלים בתקופת המנדט הבריטי, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1991, עמ' ט, 1, 7-10, 24, 27-29, 34-36, 97; מיכל אורן-נורדהיים, 'בירה ועיר: תיעוש ירושלים בשנים 1948-1967', בתוך: קובי כהן-הטב, אסף זלצר ודורון בר (עורכים), עיר בראי מחקרה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית יישובית של ירושלים, מאגנס, ירושלים 2011, עמ' 313; מוטי גולני, 'הנהגת היישוב ושאלת ירושלים במלחמת העצמאות (דצמבר 1947-מאי 1948)', קתדרה, 54 (1989), עמ' 156-172.

30 אדלר, 'חוק ירושלים' (לעיל הערה 7), עמ' 44.

31 דברי הכנסת, 3, עמ' 221, מצוטט אצל: לפידות, חוק יסוד, עמ' 49. על הדיונים בממשלה ראו: נתנאל לורך, 'בן-גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשיה ציונית, מרכז זלמן שזר והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 395-400. על שינוי עמדתו של בן-גוריון ביחס לירושלים ראו: גולני, 'הנהגת היישוב ושאלת ירושלים' (לעיל הערה 29), עמ' 156.

32 בין השאר עלה הרעיון להפוך את ירושלים לקנטון נבדל או לגוף נפרד (corpus separatum), שיהיה נתון למשטר בין-לאומי מיוחד וינוהל באמצעות מועצת נאמנות ומושל במינויו של האו"ם. ראו: לפידות, חוק יסוד, עמ' 18-21; חלמיש, ירושלים לדורותיה, עמ' 97-116.

הקשר עם העיר הנצורה. זאב צחור מסביר, שבן-גוריון אמנם תמך פעמיים - ב'1937 וב'1947 - בתכנית לכינון מדינה ללא ירושלים, אך מנגד הקצה את עיקר המאמץ במלחמת העצמאות למאבק על ירושלים, משום שסבר שבלעדיה לא תקום מדינת ישראל. נתנאל לורך מביא את נימוקו של בן-גוריון לכורח ב'מבצע נחשון' (אפריל 1948): אם ירושלים תיפול, ספק אם מדינת ישראל תוקם. שבועות אחדים לאחר הכרזת העצמאות הבהיר ראש הממשלה את מעמדה של העיר: 'ירושלים היא בתחומי הממשלה היהודית (לפי שעה, לצערי, בלי העיר העתיקה) בדיוק כמו תל-אביב, ואין שום הבחנה בין ירושלים לבין ת"א, בין חיפה ובין חניתה ובין עסלוג'. הן כולן בתחום המדינה היהודית'. כדי לממש את האפשרות להחזיק בירושלים, תמך בן-גוריון בחיזוק הדרך אליה בפרוודור ירושלים ובסלילת דרך נוחה אל העיר, במקביל לדרך החולפת בשער הגיא. גם כיום מונצחת חשיבותה של הדרך לירושלים באמצעות אנדרטאות חיות לקרב על העיר - שרידי המשוריינים שהשתתפו בקרבות הקשים ונותרו בשטח - ללמדנו שהדרך העולה לירושלים היא מופע של לאומיות בנאלית ושל לאומיות יום-יומית.³³

ירושלים הונצחה בשנית באמצעות איור של קברי הסנהדרין שעטר את גב שטר החצי ל"י ב'סדרת הדמויות' (1959). הבחירה בדימוי זה היתה חלק מדין רחב יותר על מוטיבים ששירתו את גב השטרות בסדרה כולה, דימויים של אתרים ארכאולוגיים שנועדו להדגיש את רצף היישוב היהודי בארץ ישראל.³⁴ הרעיון נשען על השערות הנוגעות לתפקידם של השטרות כחלון ראווה לנופים עבור התיירים מן החוץ, וניסיון להמריץ את תיירות הפנים בישראל בכלל ובירושלים בפרט. קובי כהן-הטב מסביר, שהמחלקה לפיתוח ירושלים של הסוכנות היתה אחד הגופים המשמעותיים בפיתוח הזיקה בין העם לארצו, באמצעות חשיפת עתיקות בצדה המערבי של ירושלים, בבחינת היסטוריוזיה של העיר החדשה, ובעריכת סיורים לימודיים בה.³⁵ עידוד התיירות בירושלים היה רק נדבך אחד במאמצים לשפר את מעמדה של הבירה כמרכז כלכלי. העתקת משרדי הממשלה לבירה היתה עשויה לתת מענה מסוים לעזיבתם של בני המעמד הבינוני-הגבוה, שהועסקו במוסדות השלטון הבריטי ובסוכנות היהודית ועזבו עם יציאתם של אלה מירושלים. על אף פועלה של המדינה ושל גופים לפיתוח ירושלים ולשיקומה, רק כהונתו של פנחס ספיר כשר אוצר (1963-1974) הביאה לקידום כלכלי של ממש בעיר. באותו פרק זמן השתנה מעמדה של ירושלים מסיבה נוספת, הרת גורל: תוצאותיה של מלחמת ששת הימים עוררו מחדש את סוגיית הריבונות בירושלים.³⁶

33 זאב צחור, עיצוב הישראליות, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 16. לורך, 'בן-גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל' (לעיל הערה 31), עמ' 386-395, הציטוט מעמ' 389. על מבצע נחשון ראו: בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 142-152. על חשיבותו של שער הגיא ראו שם, עמ' 245-246. על אתר הזיכרון ראו: מעוז עזריהו, "שלב הברזל שותק כמו רע" - סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא", קתדרה, 106 (2002), עמ' 119-138.

34 לדיון מלא על מקומם של הדימויים הארכאולוגיים ראו: נעמה שפי, ביוגרפיה של אדם חדש: 'סדרת הדמויות' ועיצוב זהות במדינת ישראל (בהכנה).

35 פרוטוקול הוועדה, 24.5.1956, אב"י; וכן קובי כהן-הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', ציון, עב (תשס"ז), עמ' 189-217, במיוחד עמ' 200-202.

36 אורן-נורדהיים, 'בירה ועיר' (לעיל הערה 29), עמ' 314-333. ארנסט נבנצל, המנהל השני של המחלקה לפיתוח ירושלים, היה גם היו"ר השני של הוועדה לשטרות ולמטבעות. ספיר לא כיהן כשר אוצר מאוגוסט

הבחירה בקברי הסנהדרין, המצויים בשכונת סנהדריה, שיכון ספר עד מלחמת ששת הימים, טמנה בחובה גם אמירה על המשכיות הריבונות היהודית בארץ ישראל. לפי המסורת, במקום קבורים חברי הסנהדרין, שיותר מכל גוף בהיסטוריה של עם ישראל סימל בתקופת הבית השני סמכות הלכתית ללא עוררין. תמונת הקברים השתלבה היטב בסיפור הציוני על רצף ההתיישבות ועל קיום עצמאי וריבוני בארץ ישראל. הבחירה בייצוג המצוי בחלקה המערבי של ירושלים משקפת גם את המאמצים להשיג הכרה בין־לאומית בריבונות הישראלית בחלק זה של העיר ובהפיכתה לבירת המדינה, וכן את הרצון להתוות את האידאולוגיה הטריטוריאלית של המדינה הצעירה. מלכתחילה היה ברור שהיהודים יתקשו לטעון לבלעדיות על ירושלים, ולפיכך הסכימו בן־גוריון ומדינאים בני דורו לוותר על העיר המזרחית כדי לקבל הכרה בעיר המערבית כבירת המדינה. ב־1949 הוכרו על סיפוח ירושלים המערבית, והדבר עבר בשקט מצדה של ירדן. עם זאת מרבית הנציגויות הזרות קבעו את משכנן בתל אביב, ועד בחירתו של יצחק בן־צבי לנשיא השני, שישב בירושלים, קיבל הנשיא הראשון חיים ויצמן את כתבי ההאמנה בתל אביב.

שינויים מהותיים ביחס לעיר התקבלו בראשית שנות החמישים, ואפשר שהם עודדו את ועדת השטרות והמטבעות לבחור בייצוג של שריד ארכאולוגי שנמצא במערב העיר ובכך לסייע בהבניית האידאולוגיה הטריטוריאלית. ב־1950 הכירה בריטניה בשליטה של ישראל ושל ירדן על ירושלים - כל אחת על חלקה; ב־1951 התקבלה החלטה על הקמת חלקת גדולי האומה ובית עלמין צבאי מרכזי בהר הרצל; ב־1953 הונחה אבן הפינה ליד ושם ומשרד החוץ עקר מתל אביב לירושלים.³⁷ באותן שנים פעלה המחלקה לפיתוח ירושלים לעידוד התודעה הלאומית ביחס לירושלים כבירה ההיסטורית של האומה באמצעות גילויים ארכאולוגיים ובאמצעות הקמת מבנים וארגון אירועים שיחזקו את הדימוי הריבוני של העיר. קברי הסנהדרין במערב העיר נחפרו בהנחה שעלות הנגשתם לתיירים תהיה נמוכה, ולצדם נחשפו קבר הורדוס, ברכת ממילא ובית הקברות המוסלמי הסמוך לה, עמוד אבן במגרש הרוסים, שרידי כנסייה ומזרז באבו תור. בעת החתימה על מגילת היסוד למרכז התרבותי החדש בנייני האומה, שתכנן זאב רכטר, עמד ראש הממשלה בן־גוריון על מקומה של העיר כבירה היסטורית ומודרנית:

ירושלים אינה רק בירת המדינה, אלא הייתה ותהיה בירת האומה העברית. ירושלים ברבונותה של ישראל תשמש מרכז הרוח, המדע, התורה, שוחרי הטוב והצדק של כל ישראל בעולם. בירת מדינת ישראל תאכסן בתוכה בתוקף המקום שהיא תופסת בהיסטוריה היהודית והעולמית גם כינוסים יהודיים ועולמיים, ותהיה למרכז עולמי של הצדק והשלום בעולם.³⁸

1968 עד דצמבר 1969. על משמעות האיחוד לכלכלת ירושלים ראו: מירון בנבנישתי, ירושלים: עיר ובלבה חומה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1991, עמ' 73-89.

37 מוטי גולני, 'כיסופים לחוד, מעשים לחוד: מדיניות ישראל בשאלת ירושלים 1948-1967', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות - 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1998, עמ' 267-296.

38 ראו: כהן־הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית' (לעיל הערה 35), עמ' 202-210, הציטוט מעמ' 209. על מקומה של הארכאולוגיה כגורם מכונן בראשית המדינה ראו גם: אניטה שפירא, **התנ"ך**

בפעם השלישית זכתה ירושלים למקום על גב שטר ה־50 ל"י ב'סדרת האישים' (1972), שעוטר במשכן הכנסת. איור המשכן ליווה את הבחירה בדמותו של הנשיא הראשון, חיים ויצמן, והצגתו כמדינאי ולא כמדען. זמן קצר לאחר הדיון בבחירת הכנסת כרקע לדמותו של ויצמן, נידונה האפשרות להקדיש את מטבע יום העצמאות תשכ"ה למשכן הכנסת.³⁹ הדיונים על הנצחת המשכן בחורף ובקיץ 1964, יותר משנתיים קודם לחנוכת המבנה עצמו בקיץ תשכ"ו, יכולים ללמד על הכמיהה לקבע את הריבונות הישראלית בחלקה המערבי של ירושלים ולהפיצה ברבים. דימוי נוסף של ירושלים, הכניסה להר הרצל, עיטר את שטר ה־100 ל"י כרקע לדיוקנו של חוזה המדינה ב'סדרת השערים' (1975), שהוקדשה כולה לירושלים באמצעות איורי העיר העתיקה על גב השטרות.⁴⁰ הר הרצל הוא מקום קבורתם של גדולי האומה והאתר שבו מתקיים מדי שנה האירוע הממלכתי המרכזי ביום הזיכרון לחללי צה"ל. בהתאם לחוק יום הזיכרון וחוק יום העצמאות, רק שעות ספורות מפרידות בין טקס הזיכרון החל ב־11 לפני הצהריים, ובין טקס המעבר מיום הזיכרון ליום העצמאות עם שקיעת החמה, סביב שמונה בערב. גם טקס המעבר מתקיים בהר הרצל, לצד קברו של חוזה המדינה. הפריסה המרחבית של הטקס משמשת ליצירת קווי מתאר בארכיטקטורה התרבותית של הנרטיב הציוני.⁴¹ דימוי הכניסה לבית העלמין מאזכר את מי שהגו את הקמת המדינה, מי שקיפחו את חייהם בדרך להקמת המדינה ומי שנהרגים כדי לשמור על עצמאותה. התבוננות בשטר בתוך רצף ההנפקות של בנק ישראל מאירה נרטיב סמוי נוסף, המעביר את המשתמשים בשטרות בין קברי הסנהדרין הקדומים לאלה של אבות האומה והמגנים על המדינה, ובין הריבונות שהיתה נתונה בידי הסנהדרין לזו של כנסת ישראל; רוצה לומר - רצף ההנפקות הוא גם הרצף הנרטיבי המקובל בהיסטוריוגרפיה של הציונות. כלומר, השטרות משקפים את רעיון התרבות הסלקטיבית האופיינית לכל חברה: תרבות הכוללת מרכיב שיורי - ההיסטוריה העתיקה של עם ישראל; ומרכיב עולה - האידיאולוגיה הציונית.

עד קבלת ההחלטות להנציח נקודות מסוימות בעיר ובדרך אליה, נידונה פעמיים האפשרות להשתמש בירושלים כרקע וכמוטיב. בדיון שהתקיים סביב שטר ה־50 ל"י והשטרות הרזרביים, בראשית 1959, שקלו חברי הוועדה לבחור צמדים של אישים ומוסדות להשכלה גבוהה או נוף עירוני המזוהה אתם, למשל 'תמונות של 3 המוסדות להשכלה גבוהה [הטכניון, מכון זיו-ויצמן, האוניברסיטה העברית]', או 'נוף מסוגנן משלוש ערים הקשורות במידה מסוימת עם כל אחד מהאישים, היינו הרצל עם נוף חיפה, ויצמן עם נוף תל אביב, בן צבי עם נוף ירושלים'. בסיכום הדיון צוין ש'ביחס לאוניברסיטה הושמעה הערה כי קשה להראות את האוניברסיטה בלי הר הצופים'.⁴² כלומר, חרף קיומו של פתרון מדיני-בטחוני באשר

והזהות הישראלית, מאגנס, ירושלים 2006, עמ' 17-23; מיכאל פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים,

שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, מאגנס, ירושלים 2003, עמ' 26.

39 פרוטוקול הוועדה, 16.2.1964, אב"י, עמ' 1; שם, 14.6.1964, עמ' 2.

40 שם, 5.3.1972, עמ' 2.

41 דון הנדלמן ואליהוא כ"ץ, 'טקסים ממלכתיים במדינת ישראל: יום הזיכרון ויום העצמאות', בתוך: יעל

אנוך (עורכת), מבוא לאנתרופולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1998, עמ' 121-148.

42 פרוטוקול הוועדה, 11.1.1959, אב"י, עמ' 1, 3.

למובלעת, הוועדה לשטרות ביכרה להימנע מהתייחסות לנושא הרגיש. כעבור שנה הוצע להנציח את ירושלים על מטבע זיכרון לשנת תשכ"א.⁴³

משק כנפי ההיסטוריה: מכמיהה – למציאות ולסמל

'תביעתנו לתת לנו גישה לכותל המערבי היא נצחית', הצהיר ראש הממשלה לוי אשכול באביב 1966, כשנה לפני מלחמת ששת הימים. לקראת ט' באב פרסם מעריב מאמר שהסתיים במילים: 'בוכה כיום הכותל המערבי על בני ישראל שאינם לידו'. הכמיהה הכללית לשוב אל העיר המזרחית ראויה לשימת לב מיוחדת. הכישלון לכבוש את צדה המזרחי של העיר המשיך לרדוף את קציני צה"ל, שמקצתם, כמו אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס, היו בשיא הקריירה הצבאית שלהם באמצע שנות השישים.⁴⁴ התחושה הרווחת היתה שהאחיזה בירושלים המזרחית תהיה שיבה, בשונה מגאולת הקרקעות שליוותה את תהליך ההתיישבות בארץ ישראל בתקופת היישוב.

לגישה זו היו גם ביטויים מעשיים, כגון אלה שנקט ראש עיריית ירושלים למן שלהי 1965, טדי קולק. זמן קצר לאחר שנבחר לראשות העירייה ביטל קולק את התכנית להעברת בניין העירייה ממיקום הסמוך לגבול, בשל סירובו לקבל את חלוקת העיר כמצב מוגמר. קולק שב אל רעיון האיחוד באפריל 1967, שעה שחנך אנדרטה לזכר נוסעי השיירה להדסה הר הצופים במלאות עשרים שנה למותם, וציין שהוא מתפלל לאיחוד העיר ולאפשרות להעמיד את האנדרטה במקום האירוע עצמו.⁴⁵ הוא גם היה מעורב בעקיפין בביטוי הכמיהה אל העיר העתיקה בתרבות הפופולרית. בעת שכינה כמנכ"ל משרד ראש הממשלה ייסד את פסטיבל הזמר והפזמון, האירוע שחתם את אירועי יום העצמאות בשנים 1960-1980. ב־1967, בהיותו ראש עיריית ירושלים, הזמין קולק חמישה שירים שנועדו להשמעה בעת ספירת הקולות בתחרות. השיר הזכור ביותר מבין החמישה, 'ירושלים של זהב' שחיברה והלחינה נעמי שמר, הפך באחת להמנון המבטא לאומיות יום־יומית בתקופת ההמתנה ולהמנון מלחמת ששת הימים. השיר המקורי שיקף את מצבה של ירושלים באותה עת - מבודדת ועזובה; מיד לאחר המלחמה הוסיפה שמר שני בתים המתארים את השיבה לירושלים המזרחית ולערי האבות בגדה המערבית.⁴⁶ ערב יום העצמאות תשכ"ז עלתה סוגיית הנטישה של ארץ האבות במלוא עצמתה בדברים שנושא הרב צבי יהודה קוק בסעודת מצווה בישיבת מרכז הרב: 'איפה חברון שלנו - האנחנו שוכחים אותה?! והיכן

43 שם, 3.7.1960, עמ' 2.

44 שגב, 1967, עמ' 376-377, הציטוטים מעמ' 186.

45 קולק, ירושלים אחת, עמ' 197-199, הציטוט מעמ' 199. על ירושלים כעיר מחולקת ראו: סיימון סבאג מונטיפיורי, ירושלים: הביוגרפיה, דביר, אור יהודה 2013, עמ' 390-394. עזר ויצמן סבר שהמלך חוסיין הקנה למלחמת ששת הימים את הממד ההיסטורי של שיבה לירושלים השלמה ולא רק התנ"ך, ראו: שגב, 1967, עמ' 366, וכן עמ' 191.

46 על מקומו המיוחד של השיר 'ירושלים של זהב' בתרבות הישראלית ראו: דליה גבריאל-נורי, "אמנות מייליטריסטית" ו"מיליטריזם מנכס" - המקרה של 'ירושלים של זהב', פוליטיקה, 19 (2009), עמ' 41-60. על שירים נוספים המנכסים את האזורים הכבושים ראו: פייגה, שתי מפות לגדה, עמ' 31.

שכם שלנו, ויריחו שלנו, איה - הנשכח?! וכל עבר הירדן - שלנו הוא, כל רגב ורגב, כל ד' אמות, כל חבל ארץ וכברת אדמה השייכים לארץ השם - הבידינו לוותר אפילו על מילימטר אחד מהן?!⁴⁷

דבריו אלה של הרב קוק נתפסו לאחר המלחמה כנבואה, והשפיעו באורח מהותי על תפיסת העולם של מי שביקשו לשוב לחבלי הארץ ההיסטוריים, תפיסה שיצאה אל הפועל בשנות השבעים. יתר על כן, בדברים אלה יש משום התוויה מחודשת של האידאולוגיה הטריטוריאלית, שהדגישה מעתה את מקומו של המרכיב השירי הארץ-ישראלי הדתי, שהאפיל על כל אלמנט אידאולוגי אחר ובכלל זה האידאולוגיות של תנועות הפועלים. באווירה ציבורית זו נקל להבין את המתח ששרר בעת מלחמת ששת הימים סביב השאלה: האם תנצל ישראל את ההזדמנות לכבוש את חלקה המזרחי של ירושלים, ולדעת רבים - להשלים בכך את המשימה שהוחמצה במלחמת העצמאות? ומה תהיה התגובה הבין-לאומית למעשה כזה?⁴⁸ לדברי תום שגב, הממשלה היססה באשר לירושלים מחשש שישראל תספוג ביקורת בשל פגיעה אפשרית במקומות הקדושים. ראש הממשלה אשכול רצה בירושלים ובגדה, אך העריך שהעולם יכפה נסיגה משתיהן; לפיכך הציע לכבוש את העיר העתיקה ונסתייע בדברי סגנו יגאל אלון שהממשלה אינה מתנגדת.⁴⁹ כיבוש של ירושלים וסיפוחה היו מהירים. החלטת הממשלה על האיחוד נפלה למחרת המלחמה, ב-11 ביוני 1967; כעבור יומיים נערך קונצרט ראשון באמפיתאטרון ההרוס של קמפוס הר הצופים; בתוך ימים ספורים חוברה מערכת המים של מזרח ירושלים לזו של העיר המערבית; ב-27 ביוני קיבלה הכנסת את שלושת החוקים שסיפחו את ירושלים המזרחית להלכה; למחרת היום נערך באמפיתאטרון הר הצופים טקס חלוקת תוארי דוקטור לשם כבוד, שאחד ממקבליהם היה רמטכ"ל הניצחון רב אלוף יצחק רבין; ב-29 ביוני הופלו החומות והגדרות שהפרידו בין חלקי ירושלים והעיר אוחדה למעשה.⁵⁰ הקצב הזה משקף את מה שישראל הגדירה 'חלל הריבונות' ואת ההסבר של שר המשפטים יעקב שמשון שפירא, שהחלטת ישראל על שינוי קווי המתאר המוניציפליים של ירושלים עולה בקנה אחד עם החוק הבין-לאומי ועם הצורך להפגין מעשה ריבונות ברור מעבר לשליטת צה"ל. לאחר היסוס קל ראה בית המשפט העליון בפעולות שנעשו בשנת 1967 סיפוח, והכיר בירושלים המזרחית כחלק ממדינת ישראל - עוד בטרם נחקק חוק ירושלים (1980).⁵¹ גישה זו לא היתה חדשה בפוליטיקה הישראלית. כבר בשלהי 1949 הציעה

47 פייגה, שם, עמ' 43.

48 קולק מציין בזיכרונותיו, שאף כי בן-גוריון היה באותה עת ח"כ מן המניין, רבים ביקשו לדעת מה עמדתו כלפי כיבוש צדה המזרחי של ירושלים. ראו: קולק, ירושלים אחת, עמ' 208. צחור מציין שאף כי מקורבי בן-גוריון, שהקימו את תנועת ארץ ישראל השלמה, נסמכו עליו, בן-גוריון עצמו טען שלמען שלום אמת יש להחזיר את כל השטחים שנכבשו בששת הימים למעט ירושלים ורמת הגולן. ראו: צחור, עיצוב הישראליות, עמ' 16.

49 שגב, 1967, עמ' 370.

50 פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 117-120; קולק, ירושלים אחת, עמ' 212-216.

51 ראו: לפידות, חוק יסוד, עמ' 43, וכן עמ' 47; אדלר, 'חוק ירושלים' (לעיל הערה 7), עמ' 44. בשלהי שנות השישים המשיכה ועדת השטרות לעסוק בענייני המלחמה ועתיד המדינה. לקראת שנת תשכ"ט הציע חבר הוועדה, התעשיין הרוויוניסט ראובן הכט, מטבע זיכרון שצדו האחז יוקדש לחייל האלמוני והאחר - לשאיפת ישראל לשלום. באותה ישיבה התבשרו חברי הוועדה גם על הצלחתו של מטבע

סיעת חרות הצעת חוק לפיה 'ירושלים היא בירת ישראל' ונכללים בה 'הר הבית, הכותל המערבי וכל השטח העירוני משני עברי החומות'.⁵² התפיסה האלטרנטיבית של 1949 חלחלה ב-1967 אל הזרם המרכזי של החברה הישראלית.

תחושת הבהילות של סיפוח מזרח ירושלים חלחלה גם לעבודתה של הוועדה לשטרות ולמטבעות של בנק ישראל. ב-25 ביוני 1967, שבועיים לאחר תום מלחמת ששת הימים, ציפו חברי הוועדה לקבל הצעות למטבע ניצחון מזהב או מכסף. במכרז סגור שהוציאה, קבעה הוועדה שעל צד אחד של המטבע יופיע הכותל המערבי, ועל הגב - 'ביטוי נאות שיסמל את זה"ל'.⁵³ למחרת ההגשות התכנסה הוועדה וחבריה הביעו מורת רוח על ש'לא ניתנה הודעה מוקדמת על עריכת המכרז ובכך נמנע מהם, בניגוד לתקדים, להגיש הצעות לנושאים'. הסבריהם של יו"ר הוועדה ויתקון ודובר בנק ישראל יצחק טאוב על הנסיבות המיוחדות למכרז הניחו את דעת החברים, שניגשו לדיון ובחרו את הצעת הכותל המערבי של סטודיו 'רולי' (שמייסדו נמנה עם חברי הוועדה הראשונה לשטרות ולמטבעות), ואת ההצעה לסמל זה"ל של הגרפיקאי צבי נרקיס. באותה ישיבה נבחרו גם מטבעות הזיכרון ליום העצמאות תשכ"ח ולציון עשרים שנה למדינת ישראל. הוחלט שהמטבעות יישאו נושאים שונים - בית המקדש כפי שהוא מופיע במטבע ברכוכבא, ופנורמה של ירושלים המאוחדת עם סמל המדינה; האחד יונפק בזהב והאחר בכסף. עוד באותו שבוע נידון הביצוע הגרפי של המטבעות שלוש פעמים נוספות, ללמדנו עד כמה דחוף היה הצורך להנציח את האירוע הכביר של איחוד ירושלים.⁵⁴

בשלהי שנות השישים הועבר לחברי הוועדה תזכיר לקראת הדיון על סדרה ד'. בתזכיר צוינה קבלת החוק לשנות את שם המטבע הישראלי מלירה לשקל - כוונה שנידונה כמה שנים קודם לכן בוועדה במטרה לאפיין את המטבע בכינוי ישראלי, להתרחק מן המורשת הבריטית של השם לירה, ולהחליפו בשקל שהוא בעל זיקה מקראית וארץ-ישראלית. בתזכיר הוצעו נושאי הסדרה: על הצד האחד - אישים מן היישוב (יצחק בן-צבי, יוסף טרוומפלדור, אברהם שפירא, הרב קוק והנרייטה סאלד), סופרים (שאול טשרניחובסקי, יהודה בורלא, שלום עליכם, אחד העם, א"ד גורדון, מנדלי מוכר ספרים; בכתב יד נוספו עגנון, ברנר ובובר), אישים יהודיים עולמיים (לואי ד' ברנדייס, הברון רוטשילד, משה מונטיפיורי); ועל צד הגב - שערי ירושלים (האריות, ציון, יפו, ובכתב יד נוסף שער שכם), נוף הארץ (מפל התנור, מעיין דוד, מצדה, יד הנדיב, ונמחק - הר תבור), אנדרטאות (הנגב, הצנחנים, גולני, יפתח, פורצי ירושלים), אתרים היסטוריים (בית שערים, יד אבשלום, קשת וילסון, ונמחק - קבר רחל), כלי מוזיקה יהודיים משולבים בפסוקי

הזיכרון של תשכ"ח שהוקדש לירושלים. בסופו של דבר נבחרו כנושאי מטבע הזיכרון פסיפס יריחו והר הבית. ראו: פרוטוקול הוועדה, 27.5.1968, אב"י; שם, 10.7.1968.

52 **דברי הכנסת**, 3, עמ' 226, מצוטט אצל לפידות, **חוק יסוד, עמ' 50**, וכן עמ' 25.

53 מכרז סגור למטבעות ניצחון שיופקו על ידי בנק ישראל, 19.6.1967, אב"י, עמ' 1.

54 פרוטוקול הוועדה, 26.6.1967, שם, עמ' 1. לאחר הישיבה ביקש טאוב, שלצד תאריך שחרור ירושלים יתווספו מועד פתיחתה וסיומה של המלחמה כולה. בהמשך אותו שבוע התכנסה ועדת המשנה למטבעות אלה פעמיים, והוועדה עצמה התכנסה פעם אחת, כדי לדון בתיקונים גרפיים מידניים למטבעות. ראו: פרוטוקול ועדת המשנה, 26.6.1967; פרוטוקול הוועדה, 28.6.1967; פרוטוקול ועדת המשנה, 29.6.1967, אב"י.

תהלים (נבל, תוף, עוגב ושופר), פרי הדר, ונושאים מתוך מגילת העצמאות (עלייה, פיתוח הארץ, חירות, צדק ושלום לאור חזונו של נביאי ישראל ושוויון זכויות).⁵⁵ אוסף הנושאים האפשריים לסדרה מלמד שבצד ההתפעמות מן הניצחון במלחמת ששת הימים, מגוון האתרים שהוצעו לחברי הוועדה עלה בקנה אחד עם בחירות קודמות של נוף; לחלופין, אפשר לפרש את מגוון הייצוגים כראשיתו של מאבק על דמותה של החברה הישראלית - המשקפת ערכים ציוניים מוקדמים או הנאחזת באידאולוגיה יהודית-דתית שקנתה לה שבייתה מחודשת.⁵⁶ יתר על כן, המחיקה בכתב יד של ההצעה לכלול את קבר רחל בהצעות מרמזות על מידה של רגישות פוליטית בבחירות - הימנעות ממקום המקודש לשלוש הדתות המונותאיסטיות, אולי מתוך רצון לשמור על המקומות הקדושים לשלוש הדתות. 'חוק השמירה על המקומות הקדושים תשכ"ז-1967' נחקק יחד עם הרחבת שטח השיפוט של ירושלים בסוף יוני 1967, וימים אחדים לאחר מכן הבטיח ראש הממשלה אשכול לעמוד במשימה זו.⁵⁷ הבטחתו של אשכול מלמדת על הנדנדה הרעיונית שהיטלטלה בין רעיונות הסיפוח והגאולה ובין הרצון לשמור על מעמדה הבין-לאומי של ישראל.

באביב 1970 קיבלה ועדת המשנה של ועדת השטרות החלטה בנוגע לסדרה ד': על השטר של 100 ל"י יופיעו הרצל, הר הצל ושער ציון; על השטר של 50 ל"י יופיעו ויצמן, יד ויצמן ושער שכם; על השטר של 10 ל"י יופיעו מונטיפיורי, ימין משה ושער יפו; ועל השטר של 5 ל"י יופיעו הנרייטה סאלד, בניין הדסה בהר הצופים ושער האריות.⁵⁸ כאן ננתח את משמעות הבחירה בשערי העיר העתיקה המופיעים על גב השטרות. בניגוד לבחירה להנציח אישים, שכמותה נעשתה כבר בסדרה ג', הבחירה בשערים היתה אמירה פוליטית מן המדרגה הראשונה, שביטאה את האידאולוגיה הטריטוריאלית החדשה והפכה אותה ללאומיות בנאלית וללאומיות יום-יומית באמצעות שטרי הכסף. למרות זאת הבחירה התקבלה ללא דיון מעמיק ובניגוד ללבטים העמוקים של חברי הוועדה, שעה שבחרו את האתרים הארכאולוגיים שעיתרו את גב 'סדרת הדמויות'.⁵⁹ כשם שאת ההחלטה המהירה להנציח את איחוד העיר במטבע מיוחד מיד לאחר המלחמה היה אפשר לתלות באווירה הציבורית באותם ימים, גם במקרה זה ניכר שהאווירה הכללית ששררה בישראל לאחר מלחמת ששת הימים עודדה את ההחלטה; מה שמובן פחות הוא הקלות שבה התקבלה החלטה מהותית כל כך. חשיבותם של שערי העיר העתיקה כפולה: עצם קיומם בחומת העיר העתיקה הגדיר את המקומות הקדושים לשלוש הדתות המונותאיסטיות, סוגיה

55 על הדיונים סביב החלפת שם המטבע ראו: פרוטוקול הוועדה, 23.3.1966, אב"י; וכן יצחק טאוב אל י"מ ברין, 21.2.1966, שם. ההחלטה על השימוש בהגדרה 'שקל' התקבלה בכנסת בחוק ב-4.6.1969 (לפי תזכיר הוועדה, החוק התקבל ב-13.6.1969). הממשלה הודיעה על תחילת השימוש בשקל ביום 22.2.1980 והכניסה שטרות ראשונים לשימוש לאחר יומיים. להודעה על ההחלפה ולהצעות לנושאי השטרות בסדרה ד' ראו: תזכיר לקראת הדיון על סדרה ד', חסר תאריך (כנראה סוף 1969).

56 Anat First & Na'ama Sheffi, 'Borders and Banknotes: The National Perspective', *Nations and Nationalism*, 21, 2 (2015), pp. 330-347

57 לפידות, חוק יסוד, עמ' 25, 51.

58 ישיבת מליאת ועדת המשנה, 5.4.1970, עמ' 2, בנק ישראל.

59 שפי, ביוגרפיה של אדם חדש.

שישראל נדרשה להתמודד אתה מיד בתום המלחמה; ובצד משמעותם ההיסטורית הם זכו למשנה חשיבות במהלך כיבוש העיר המזרחית ב־1967. ניכר שחברי הוועדה התעלמו כליל מן הפן האנושי של הכיבוש, וראו בשערי העיר העתיקה רק הזדמנות לכתיבה מחודשת של אידאולוגיה טריטוריאלית בארץ שוממה לכאורה.

לכל אחד מארבעת השערים שנבחרו יש משמעות לחברה הישראלית: שער ציון הוא הכניסה לרובע היהודי של העיר העתיקה. במלחמת העצמאות נכשלו הכוחות הישראליים פעמיים בניסיונות לפרוץ את השער ולבסוף החזיקו בהר ציון ללא השער. שער יפו נחסם בקרבות מלחמת העצמאות, ואחריה ניצב השער בפתחו של שטח ההפקר בין ישראל לירדן; הוא נפתח מחדש רק לאחר מלחמת ששת הימים. שער שכם משמש לקישור בין העיר העתיקה לשכונות המזרחיות של העיר ודרכו חולפים מתפללי הכותל. סביב השער התקיימו הפירות ארכאולוגיות בשנות השלושים, בשנות השישים ובשנות השמונים של המאה ה־20. שער האריות, המשמש בעיקר מוסלמים המבקשים להגיע להר הבית, קנה את פרסומו בזכות פריצת הצנחנים דרכו אל העיר העתיקה במלחמת ששת הימים. תפקידם של השערים, כנתיבים לכיבוש העיר העתיקה וההגעה אל הכותל, תועד בפרטנות בידי מפקד חטיבת הצנחנים מוטה גור, שהדגיש במיוחד את חשיבותו של שער האריות:

מבין שעריה של ירושלים היה שער האריות השער בעדו חזרה ירושלים החדשה ונתחברה אל ירושלים העתיקה. בעד שער האריות נכנסו ובאו טורים של לוחמים עייפים וסחוטים, שבעיקרם, עוברים בו כדי להביא את מלחמתם לסיומה ולהשלים תוך כך סיבוב רחב ועוצר־נשימה של גלגל תולדות־ישראל ותולדות ירושלים.⁶⁰

מי שנכנסו דרך שער זה, הסביר, 'כבר מרגישים במעורפל את משק כנפי ההיסטוריה'.⁶¹ לאחר המלחמה התפשטה תחושה זו בקרב רבים. אניטה שפירא מתארת את ריבוי הטיולים להכרת ארץ ישראל המקראית, ועומדת על הפרדוקס שנוצר בין אוטופיה למציאות. בעינינו, פער נפער גם בין תחושת הגאולה ובין נוכחותה של אוכלוסייה פלסטינית ענייה. מיכאל פייגה גורס, שתהליך הניכוס של אזורים אלה היה ברור יותר מזה של הגליל והגלב בשל ההיסטוריה של ערי האבות. תנועת גוש אמונים - התנועה החוץ־פרלמנטרית שתפסה עצמה כממשיכת דרכה של התנועה הציונית באימוץ התודעה ההיסטורית, בקליטת עלייה, בנטיעת עצים, בהפרחת השממה ובהתיישבות - ראתה בשטחים בכלל ובירושלים בפרט את המקום המאפשר את מימוש חזונו של הרב קוק.⁶² ירושלים העתיקה נראתה מלכתחילה כחלק שיש לאמצו באורח מלא. יעידו על כך החקיקה המהירה לסיפוח צדה המזרחי של העיר, ותובנותיו של בן־גוריון שעליהן העיד קולק:

60 ראו: מוטה גור, 'הר הבית בדינו!': קרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים, כ"ו-כ"ח אייר תשכ"ז, מערכות, תל אביב 1973, עמ' 316-334. הציטוטים לקוחים מתוך: ישראל הראל ומוטה גור (עורכים), שער האריות: הקרב על ירושלים בחוויית לוחמי חטיבת הצנחנים, מערכות, תל אביב 1972, עמ' 9.

61 גור, 'הר הבית בדינו!': עמ' 156. הציטוט לקוח מתוך: הראל וגור, שער האריות, עמ' 9.
62 שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, עמ' 23; פייגה, שתי מפות לגדה, עמ' 31, 47, 50.

באחד הימים של השבוע הראשון הזה [לאחר כיבוש העיר המזרחית] הציע בן־גוריון להפיל את חומות העיר העתיקה. לא דנתי עמו מעולם בנושא זה, אולם אני משער שהוא יצא מן המחשבה, שכל עוד יעמדו החומות, לא תהיה העיר לעולם מאוחדת ממש. הרעיון נראה תמהוני בעיני, מטעמים היסטוריים, תרבותיים ואסתטיים. אולם טעמים כאלה לא נכללו בשיקוליו של בן־גוריון. הוא היה אדם בעל חזון ובעל שיפוט נוקב, ואני משער, שהוא חזה מראש, כי אחד הוויכוחים עתיד להתרכז סביב המקומות הקדושים וההיסטוריים. אני משער, שהוא חש, שכל עוד עומדים הללו בנפרד מן החלק המערבי של העיר, אי אפשר יהיה לאחד את ירושלים.⁶³

החשיבות העצומה שיוחסה לעיר העתיקה ולשעריה, החששות מפני התגובה הבין־לאומית לסיפוח אזור זה והחקיקה החפוזה שנועדה להקשות על שינוי עתידי של מעמד העיר, עולים בקנה אחד עם ההחלטה שהתקבלה בוועדה בהסכמה מלאה על הנצחת השערים על גבי שטרות רשמיים של מדינת ישראל. חברי ועדת השטרות לא חשו צורך להתדיין באריכות על צד השערים בסדרה ד', ובכך שיקפו את הלך הרוח של הציבור בישראל למן מלחמת ששת הימים ובשנות השבעים. היעדר הדיון מסמן במובהק את הרגע שבו הוחלפה האידאולוגיה הטריטוריאלית ונוצרה תרבות סלקטיבית חדשה השמה דגש על סמלים לאומיים־דתיים ישנים־חדשים. בניגוד לסערה הציבורית שמחוללות בשנים האחרונות החלטות על שינוי שטרות בישראל ומחוצה לה,⁶⁴ במקרה של 'סדרת השערים' לא התקיים דיון של ממש במרחב הציבורי הישראלי, ובפרט לא בעיתונות התקופה, משל מדובר בנוף סתמי בארץ. הדיווחים בעיתונות נעו בין מסירת מידע בסיסי ובין ביקורת ארסית על האינפלציה הגוברת.⁶⁵ ההתעלמות מנושא השערים היא

63 קולק, ירושלים אחת, עמ' 213. הצעתו זו של בן־גוריון עולה בקנה אחד עם הצעתו מסתיו 1949 לאחד את תל אביב ויפו כדי לשמר את השם הוותיק יפו, אך להחיל על העיר המאוחדת את רוחה הצינונית המודרנית של העיר החדשה, מתוך התעלמות מן האוכלוסייה הערבית ומסורתה. ראו: פרטיכל ישיבה כ/ש של הממשלה, י"א בתשרי תש"י - 4.10.1949: איחוד יפו ותל אביב, מצוטט אצל: שרון רוטברד, עיר לבנה, עיר שחורה, בבל, תל אביב 2005, עמ' 192-193.

64 בשנים האחרונות דווח כמה פעמים על סערות ציבוריות סביב דימויים על גבי שטרות ומטבעות. בישראל התחולל ויכוח ציבורי ער סביב הסדרה הנוכחית, 'סדרת אנשי הרוח'; ראו למשל: 'בצל הוויכוחים: השטרות החדשים נחשפים', ישראל היום, 28.4.2013, נדלה מתוך: www.israelhayom.co.il/article/85749. בלגיה עוררה את חמתה של צרפת לאחר שהוציאה מטבע ייחודי בערך של 2.5 אירו, מחוץ לסדרת המטבעות הרגילה, להנצחת 200 שנה לקרב ווטרו, ראו: 'Belgium Commemorates Waterloo with a Coin, and France is Not Pleased', *New York Times*, 9.6.2015, at: www.nytimes.com/2015/06/10/world/europe/belgium-commemorates-waterloo-with-euro-and-france-is-not-pleased.html?_r=0. בארצות הברית התגלעו חילוקי דעות סביב הכוונה להחליף את שטר 20 הדולר בחדש, שיישא את דיוקנה של לוחמת זכויות השחורים הארייט טאבמן, ראו: 'Harriet Tubman Ousts Andrew Jackson in Change for a \$20', *New York Times*, 20.4.2016, at: www.nytimes.com/2016/04/21/us/women-currency-treasury-harriet-tubman.html?_r=0.

65 ראו דיווחים ענייניים: 'שטר כסף חדש של 10 ל"י הנושא את דיוקן מונטיפיורי נכנס למחזור - מהיום', הארץ, 30.1.1975; 'דיוקנו של בן־גוריון - על שטר חדש בן 500 לירות', ידיעות אחרונות, 25.5.1977; 'שטר חדש בן 50 ל"י - מהיום למחזור', מעריב, 25.1.1978; 'שטר חדש של 50 ל"י יוכנס למחזור מחר', הארץ, 25.1.1978. וראו דיווחים ביקורתיים: '850 מיליון ל"י "הודפסו" ב־20 יום', מעריב, 25.1.1978.

בעינינו עדות ברורה להסכמה ששררה סביב הכללתם כחלק מן המדינה. אמנם היו מי שערערו על היחס החיובי הכללי לכיבוש, אך בעיני רוב הישראלים היתה זו שיבה לנחלת אבות שאין עליה עוררין.⁶⁶ במקרה זה, היעדר הדיון הוא הדיון האמתי של שנות השבעים: בעיני מרבית תושביה היהודים, מדינת ישראל שינתה את פניה לנצח.⁶⁷ בצד השערים נבחרו לסדרה עוד שני דימויים מירושלים - הכניסה לבית העלמין בהר הרצל ובניין הדסה בהר הצופים. זה היה מופע ראשון של הר הצופים על שטר, עם הפיכת האזור לחלק אינטגרלי ממדינת ישראל.

לאחר כמה ישיבות שבהן נידונו סוגיות גרפיות סביב הסדרה החדשה, החליטה ועדת השטרות להוסיף שטר בן 500 ל"י שיישא את דיוקנו של בן-גוריון, את נוף שדה בוקר ואת שער הרחמים.⁶⁸ ההחלטה התקבלה באביב 1974, כארבעה חודשים לאחר מותו של ראש הממשלה הראשון. השער שנבחר לעטר את גב השטר הוא היחיד שמוביל ישירות להר הבית, אך הוא חסום בלבנים ויש המאמינים כי חסימה זו נועדה לעכב את ביאת המשיח. כעבור שלוש שנים נוספות נידונה האפשרות להנפיק שטר בן 1,000 ל"י. בתום חילוקי דעות נבחרה דמותו של זאב ז'בוטינסקי ולגב השטר נבחר שער הפרחים (שער הורדוס),⁶⁹ שעד למלחמת ששת הימים שימש בקביעות לפריצת אויבים לעיר העתיקה מצפון. הבחירה בז'בוטינסקי היתה היחידה שעוררה מחלוקת מהותית בישיבות שדנו ב'סדרת השערים', ונדגיש שהסוגיה הטריטוריאלית לא עוררה דיון כלשהו.

קביעה רשמית של תפיסה רגשית

מלחמת ששת הימים עוררה בישראלים הרבה רגשות; קדמה למלחמה חרדה קיומית, שהתחלפה בתחושת עצמה ובהבנה שכל מה שכמהו אליו במשך שנות דור - מתממש לנגד עיניהם. כיבוש צדה המזרחי של ירושלים וסיפוחה המידי היו בעיניהם של רבים השלמה של מאווה שלא הושג במלחמת העצמאות. הוועדה לשטרות ולמטבעות של בנק ישראל ביטאה הלכה למעשה את הלך הרוח הכללי הזה, ששיקף את גיבושה של 'אידאולוגיה טריטוריאלית' חדשה. הבחירה בשערי העיר העתיקה של ירושלים הנחילה לאומיות בנאלית ולאומיות יום-יומית מסוג חדש, שהשריש

⁶⁶ 'השטרות' הירוקים" של בנק ישראל, ידיעות אחרונות, 16.2.1978; 'שטר בן מיליון לירות', ידיעות אחרונות, 23.11.1978.

⁶⁷ על ההסתייגות שהביעה התנועה החוץ-פרלמנטרית שלום עכשיו ראו: פייגה, שתי מפות לגדה, עמ' 163-190. על המחאה נגד המלחמה ותוצאותיה, כפי שבאה לידי ביטוי ביצירותיו של חנוך לוין, ראו: זהבה כספי, "הפטריוט" בשירותה של "מלכת אמבטיה" - מלחמת ששת הימים ביצירתו של חנוך לוין, ישראל, 13 (2008), עמ' 249-266.

⁶⁸ Alan Dowty, *Israel/Palestine, Polity*, Cambridge 2008, pp. 110-116

⁶⁹ פרוטוקול הוועדה, 18.4.1974, אב"י, עמ' 2.

⁶⁹ שם, 24.12.1978. על המחלוקת סביב הבחירה בז'בוטינסקי ראו: תזכיר מאת ש' אביעזר, 29.3.1977, שם; תרשומת נספח לפרוטוקול של הוועדה לשטרות, 3.11.1977, שם; וכן 'בגין וארליך הציעו על (הטעות במקור) דיון ז'בוטינסקי לשטרות של 1000 ל"י', ידיעות אחרונות, 16.11.1978. בשל ההחלטה על שינוי שם המטבע לשקל והאינפלציה הגוברת בישראל יצא שטר ז'בוטינסקי מלכתחילה בערך של 100 שקל (במקום 1,000 ל"י). השטרות שקדמו לו הוחלפו לשקלים וצומצמו ב-10 (ל"י היו ל-1 שקל).

את הכיבוש כמציאות. היא המשיכה את הקו שהתוותה הוועדה שבועיים בלבד לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר הנציחה את האירוע ההיסטורי על גבי מדליות, בהתעלמה מן החששות שליוו את הדרג המדיני מהאפשרות שישראל תידרש לפנות את השטחים הכבושים ובכללם את ירושלים, ולכל הפחות - לממש את חזון בנאום העיר. נקודת המחלוקת העיקרית סביב העיר העתיקה - הר הבית על סמליו הקדושים לדתות המונותאיסטיות - נעדרה מן הסדרה.⁷⁰ מדיונים קודמים של הוועדה עולה, שחבריה היו מודעים לחשיבותו של הקונצנזוס ונמנעו מחריגה ממנו ומפגיעה ברגשות.⁷¹ לפיכך אפשר להניח, שהם האמינו שהשליטה הישראלית בעיר העתיקה של ירושלים מצויה מעל לכל מחלוקת.

באמצע שנות השבעים, בשעה שהשטרות הראשונים בסדרה הונפקו, נמצאה החברה הישראלית בשלב הבא של קבלת השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. אז עלו לקרקע יישובים לא רק ברמת הגולן ובסיני - שני אזורים שנכבשו מידי מדינות ריבוניות - אלא גם באזור שמלכתחילה אופיין כלב המחלוקת: הגדה המערבית, שהיתה עד אז בשליטת ירדן ומאוכלסת בחלקה בפליטים פלסטינים. לעומת חלקים נרחבים של הציבור שבחרו באימוץ מהיר וביישוב מידי כמעט של האזורים שזה מקרוב צורפו למדינת ישראל - ככפופים לממשל צבאי או כמסופחים - הוועדה לשטרות ולמטבעות הגבילה את עצמה אך ורק למקום שסופח להלכה ממש בתום המלחמה. השטחים הנרחבים של סיני, הגדה המערבית על עריה ואתריה הקדושים ליהודים, ורמת הגולן - כל אלה לא מצאו ביטוי בדיוני הוועדה וממילא נעדרים מבחירותיה. נזכיר שוב שגם הרעיון להנציח את קבר רחל נמחק ממסמך ההכנה לקראת הדיון ב'סדרת השערים'.

השטחים שנכבשו נתונים עד היום במחלוקת בין לאומית והשאלה כיצד לנהוג בהם הטרידה (וועדנה מטרידה) את הדרג המדיני, שהתחבט בין ממשל צבאי לסיפוח מלא ותהה באילו אזורים מוטב להקים יישובים יהודיים; אבל על שלמות הבירה לא היו עוררין. עם זאת לבחירה המסוימת הזאת היתה גם משמעות דיפלומטית ברורה: מופע רשמי של מדינת ישראל, סדרת שטרות בהנפקת הבנק המרכזי, מציג את העיר העתיקה של ירושלים כחלק אינטגרלי של המדינה. הבחירה הזאת שיקפה את המסורת הסלקטיבית מבית מדרשו של ויליאמס באורח מלא: בתוך ירושלים המאוחדת נכרכו יחדיו המרכיב השיורי - העיר העתיקה המקראית, שבה פעלו הבית הראשון והבית השני; והמרכיב העולה - היעד הבלתי מושג של מלחמת העצמאות, שהפך להישג הגדול של מלחמת ששת הימים.

בשנות השמונים, בשעה שסדרת השקל החליפה את הסדרה הקודמת - לשם שינוי שמו של המטבע הישראלי ולשם התמודדות עם האינפלציה הגוברת - עסקו חברי הוועדה בשאלת ההמשכיות של הסדרה הקיימת.⁷² העיתונות מיקדה את דיוניה בבעיות המחריפות של

70 ראו סדרת השערים וסדרת השקל: www.boi.org.il/he/Currency/PastNotesAndCoinsSeries/Pages/Default.aspx#Top. על סילוקו המידי של דגל ישראל מהר הבית, מחשש לחילולו ההר בשוגג, ראו: שגב, 1967, עמ' 576. הכותל המערבי הופיע על אחד משלושת הבולים לציון הניצחון, בהנפקה מ'16.8.1967.

71 לדיון בהימנעות מפגיעה ברגשות ראו: פרוטוקול הוועדה, 17.1.1955, אב"י, עמ' 4.

72 קווים מנחים לשטרות חדשים (לקראת הדיון בוועדת ויתקון), 2.11.1980, שם, עמ' 1.

האינפלציה וויתרה על עיסוק בדימויים ובמסרים הכלולים בסדרה. דבר הצביע על הסכנה באינפלציה הגוברת; הארץ הסביר את היתרון בהחלפת השטרות אך הביא גם את ההסתייגות מאי נקיטת צעדים יסודיים להבראת המשק; מעריב פרסם שורה ארוכה של כתבות, שתיארו את המצב והסבירו כיצד יפעל המשק במעבר בין שני המטבעות, לירה ושקל.⁷³

משום ששטרות כסף הם אמצעי להנחלת אידאולוגיה ומופע של לאומיות בנאלית, אפשר לומר ש'סדרת השערים' סרטטה אידאולוגיה טריטוריאלית בדמות גבול ריבוני חדש של מדינת ישראל, שהכתיב זהות פוליטית, לאומית ודתית חדשה של הקהילה המדומיינת. השילוב של שני הייצוגים הריבוניים - בירת המדינה במופעה החדש ושטרי הכסף המשמשים את אזרחיה - יצר אמירה רעיונית חסרת תקדים בתולדות המדינה. באמצעות קביעת האיורים ב'סדרת השערים' הפך איחודה של העיר ב'1967 להליך רשמי ומוגמר, עוד לפני חקיקתו של 'חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל' ב'1980. באופן פרדוקסלי, 'סדרת השערים' - שהנציחה את אחד האתרים הטעונים ביותר בישראל, בעיר העתיקה של ירושלים שיש בה מקומות קדושים לשלוש הדתות המונותאיסטיות - התקבלה בישראל בשלווה מוחלטת. למרות המטען המהותי של הדימויים, איש לא מצא לנכון להאיר זאת ולארגן את הבחירה המיוחדת. השקט מלמד על הלך הרוח ששרר בחברה הישראלית בשנות השבעים: הבנה שהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים אינם שנויים במחלוקת בתוך החברה עצמה, אף שהיו מי שקראו תיגר על הזרם הפוליטי המרכזי בישראל. המהפך הפוליטי של 1977 מעיד על עצמתה של גישה זו, על קבלתה של האידאולוגיה הטריטוריאלית החדשה ועל ביטויה האלקטורלי.

73 'חשש שהחלפת הכסף תגביר האינפלציה', דבר, 24.2.1980; 'שקל ושכל, הצהרות הון והפגנת און', דבר, 24.2.1980; 'צעד פסיכולוגי חיובי', הארץ, 24.2.1980; 'תגובה מסויגת בחוגים פיננסיים', הארץ, 24.2.1980; 'החלפת הכסף - אקט של ראוה', הארץ, 24.2.1980; 'חלוקת השקלים לבנקים החלה רק ב'7 הבוקר בשל אי תיאום; החלפת הל"י לציבור - אחה"צ או מאר', מעריב, 24.2.1980.